

**КАНОНІЧНЕ (ЦЕРКОВНЕ) ПРАВО НА СХОДІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ:
ВПЛИВ ІМПЕРІЇ****CANON (CHURCH) LAW IN EASTERN MEDIEVAL EUROPE:
INFLUENCE OF THE EMPIRE**

Мацелик М.О., к.ю.н.,

доцент кафедри теоретико-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Берестень А.В., старший викладач кафедри теоретико-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Бинюк Н.М., старший викладач кафедри теоретико-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Стаття присвячена дослідженню розвитку і особливостей середньовічного церковного (канонічного) права на Сході імперії ромеїв – в Візантії. Авторами констатовано, що християнське канонічне право почалося як відносно скромний збір правил, які передбачали норми для проведення богослужінь і здійснення влади в християнських спільнотах. Починаючи з правління імператора Костянтина Великого (306–337), церковна правова система зростала і процвітала під заступництвом християнських імператорів. Відзначено, що після Юстиніанового правничого ренесансу імператори більше не беруть на себе ініціативу нових кодифікацій чи офіційних збірників і лише законодавчо запроваджують окремі новели, відповідаючи на потреби моменту. З'ясовано, що Східна Церква після інтенсивної синодальної та канонічної діяльності часів патріарха Фотія (820–896) лише у виняткових випадках об'єднувала єпископів на соборах і довірила турботу про тлумачення, адаптацію та доповнення канонічного корпусу патріарху та його синоду (Ендемоуса). Висловлено думку, що корпус канонів «Номоканон Фотія» на відміну від західного «Кодекса канонічного права» ніколи не мав офіційного характеру. Доведено, що на відміну від Західної Церкви (з центром у Римі), яка мала юрисдикційну незалежність від світських правителів, на Сході (у підпорядкуванні Константинопольського патріарха) імператор мав повноваження встановлювати, відхиляти та скасовувати канонічні норми. Обґрунтовано, що візантійська канонічна традиція досягла найвищого розвитку в XII столітті (І. Зонара, А. Арістенос, Т. Бальсамон) і вплинула на каноністів пізньо- і пост-візантійського періодів, а також на слов'янську канонічну літературу. Автори доходять висновку, що у Східній Православній Церкві існувала своя канонічна традиція, яка, безумовно, потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: канонічне право, Середні віки, Номоканон, патріарший синод, томос, Зонара, Арістенос, Бальсамон.

The article is devoted to the study of the development and peculiarities of medieval church (canonical) law in the East of the Roman Empire – in Byzantium. The authors state that Christian canon law began as a relatively modest set of rules that provided norms for the conduct of religious services and the exercise of power in Christian communities. Beginning with the reign of Emperor Constantine the Great (306–337), the ecclesiastical legal system grew and flourished under the patronage of Christian emperors. It was noted that after Justinian's legal renaissance, the emperors no longer took the initiative of new codifications or official collections and only legislatively introduced separate novellas, responding to the needs of the moment. It has been found that the Eastern Church, after the intensive synodal and canonical activity of the time of Patriarch Photius (820–896), only in exceptional cases united its bishops at councils and entrusted the care of interpretation, adaptation and addition of the canonical corpus to the patriarch and his synod (Endemoussa). The opinion is expressed that the corpus of canons "Nomocanon Photius", unlike the Western "Codex iuris canonici", never had an official character. It has been proven that, unlike the Western Church (centered in Rome), which had jurisdictional independence from secular rulers, in the East (subordinate to the Patriarch of Constantinople), the emperor had the authority to establish, reject, and cancel canonical norms. It is substantiated that the Byzantine canonical tradition reached its highest development in the 12th century (I. Zonara, A. Aristenos, T. Balsamon) and influenced the canonists of the late-Byzantine and post-Byzantine periods, as well as the Slavic canonical literature. The authors conclude that the Eastern Orthodox Church had its own canonical tradition, which certainly needs further study.

Key words: Canon Law, Middle Ages, Nomocanon, Patriarchal Synod, Tomoi, Zonara, Aristenos, Balsamon.

Актуальність. Християнське канонічне право почалося як відносно скромний збір правил, які передбачали норми для проведення богослужінь і здійснення влади в християнських спільнотах, що були розсіяні імперським середземноморським світом протягом перших трьох століть нашої ери. Починаючи з правління імператора Костянтина Великого (306-337), церковна правова система зростала і процвітала під заступництвом християнських імператорів. Оскільки церква набула власності, новонавернених і престижу, її лідери також отримали нові повноваження примусу та контролю. За цих обставин неминуче множилися і церковні закони. У міру того, як з'являлися нові проблеми та нові можливості, канонічне право відповідало на нові виклики і обставини, в результаті чого церковна система регулювання ставала все більш об'ємною та складнішою. Великих пап V століття в наступні два століття змінили понтифіки більш «скромного зросту», за винятком Григорія Великого (590-604). Це разом з зовнішньою причиною – візантійська реконкіста на чолі з Юстиніаном тимчасово передає папу під владу василевса – пояснює відносно слабкість папського законодавства цього періоду. В ранньому

Середньовіччі в Західній частині Римської імперії (що пережила серйозну кризу владних інститутів внаслідок варварських язичницьких вторгнень періоду «Великого переселення народів») церковні реформатори розглядали канонічне право як важливий інструмент у зусиллях порятунку церкви від того, що вони вважали злом мирського контролю. Результатом стало відновлення зусиль щодо зміцнення церковної правової системи. Ці зусилля передбачали підвищення доступності самого права шляхом складання авторитетних збірників церковного права та систематичного викладання канонічного права як інтелектуальної та практичної дисципліни, окремої від теології та цивільного права [1; 2; 3]. Каноністи все частіше ставали кардиналами, архієпископами, єпископами, абатами чи архідіяконами в кожному куточку Західної церкви. До середини XIII століття каноністи домінували в церкві, яка з кожним наступним поколінням ставала все більш «законницькою». В Східній частині імперії основні імперські установи і порядки збереглися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історії розвитку церковного законодавства Східної

Православної Церкви має давні традиції. Сучасні вітчизняні школи візантиністики, насамперед львівська (Л. Войтович, О. Вус, Н. Козак, І. Лиль, О. Файда, М. Мельник та інші) та харківська (С. Сорочан, К. Бардола, А. Домановський, О. Латишев, М. Фомін, С. Лиман та інші) мають беззаперечні та загальновізантійські здобутки в вивченні різних етапів історії Східної Римської імперії, розвитку міста Херсонес в візантійську добу, податкової системи, релігійного життя, візантиністичних студій в Україні, українських джерельних матеріалів. Проблема розвитку права в середньовічній імперії залишилася осторонь основних наукових інтересів українських візантиністів, як і медієвістів загалом, – її поки що зовсім не приділяли уваги [4, с. 620–634]. Українські юристи, насамперед, представники одеської наукової школи намагаються подолати розрив у вивченні історії і права Візантії: Є. Харитонов вивчає історію візантійського приватного права, В. Форманюк – формування візантійської системи шлюбно-сімейного права за ранньовізантійської доби, Т. Харитонову цікавила систематизація права у Візантійській імперії за правління Юстиніана I, Р. Достдар досліджувала рецепцію принципів візантійської «Еклоги» сучасним українським законодавством [5; 6; 7; 8; 9]. Західні історики права і візантиністи Жільбер Дагрон, Пітер Пілер, Кларенс Галлахер, Спірос Троянос та інші) приділяють увагу як окремим постатям середньовічних східних каноністів [10; 11; 12], так і тенденціям розвитку церковного права в Візантії [13; 14]. Своєрідним підсумком сучасного стану вивчення середньовічного церковного права в Візантії стала монографія «Історія візантійського та східного канонічного права до 1500 року» видана Католицьким університетом Америки в 2012 році під редакцією У. Хартманна і К. Пеннінгтона [15].

Метою нашого дослідження є аналіз розвитку і особливостей церковного (канонічного) права на Сході Римської імперії – в Візантії – в Середні віки.

Виклад основного матеріалу. Собор у Трулло (691) знаменує собою пік законодавчої діяльності Візантійської Церкви, а канони, складені трьома Константинопольськими соборами (861, 869–870, 879–880), що йдуть один за одним під час «фотійської сварки», по суті представляють доповнення або оновлення до великого зібрання VII століття – «Номоканону». Невдовзі, у 883 році «Номоканон 14-ти титулів» був переглянутий і доповнений патріархом Фотієм (820–896) [13, с. 38–45, 59]. Незважаючи на те, що відтепер його називають «Номоканон Фотія», але корпус ніколи не становитиме свого роду «Кодекс канонічного права», що має офіційний характер. Юридична та канонічна спадщина *Pars Orientis*, як підсумував Жільбер Дагрон, незабаром стане вважатися закритою.

Імператор більше не бере на себе ініціативу нових кодифікацій чи офіційних збірників і законодавчо запроваджує окремі новели, відповідаючи на потреби моменту. Зі свого боку, Церква після інтенсивної синодальної та канонічної діяльності часів патріарха Фотія лише у виняткових випадках об'єднувала своїх єпископів на соборах і довірила турботу про тлумачення, адаптацію та доповнення канонічного корпусу патріарху у його «постійному синоду».

Вселенські Собори були кінцевими носіями загальноцерковної влади – законодавчої, судової та адміністративної. Другий Нікейський собор 787 року вважається за розумінням Східної Православної Церкви останнім Вселенським Собором. Порожнечу у здійсненні найвищої адміністративної влади в Церкві заповнив Константинопольський патріарший синод. Синод (*Endemoussa*) набув великого юридичного значення.

У своїй типовій формі синод спочатку включав адміністративних єкзархів, а пізніше патріархів. Через це його називали адміністративним синодом (канон 6 Другого Вселенського Собору). Іншою його формою було зібрання митрополитів, які були висвячені патріархом,

але не мали права висвячувати єпископів і тому не мали можливості проводити власний провінційний синод. Вони були скликані патріархом відповідно до новел Юстиніана, які накладали обов'язок не лише на митрополитів, а й на патріархів скликати провінційний синод раз на рік. Крім того, учасники патріаршого синоду ще з IV століття (під час аріанської чвари), обиралися іншим способом: у Синоді брали участь єпископи, які «випадково» опинилися в Константинополі і збиралися під головуванням Патріарха, коли виникало серйозне питання. Це зібрання єпископів, яке спочатку відбувалося час від часу, незабаром набуло постійного характеру. Іноді синод міг збиратися щодня. Поступово він поширив свою юрисдикцію на справи інших патріархатів, окрім Константинопольського. Росту значущості синоду сприяло те, що після появи арабів багато єпископів з територій східних патріархатів, які були окуповані, не змогли зайняти посади у своїх кафедрах і тому проживали в Константинополі.

Серед функцій, які виконував синод, була церковна законодавча влада. Як носій цієї влади, Синод видав багато законодавчих актів, які часто називали «томоси» («*tomoi*») і які стосувалися головним чином двох розділів: шлюбного права та організації і управління Церквою. З новели імператора Олексія I 1083 року стає очевидним, що церковні суди мали абсолютну владу щодо розгляду проблем сімейного правосуддя, особливо подружніх розбіжностей. Синодальні рішення здебільшого насправді були рішеннями патріархів, які лише формально ратифіковались Синодом. Тому деякі з цих актів навіть поіменно пов'язані з патріархом, який їх видав (наприклад, «*томос патріарха такого-то*»). Синод також сприяв формуванню цих законів через виконання юрисдикційних функцій; тобто шляхом вирішення розбіжностей і винесення судових рішень, оскільки часто принципово новий законодавчий захід з'являвся як тлумачення старих канонів права. Проблема, яка не переставала хвилювати Православну Церкву, було зайняття духовенством політичних посад або, взагалі, їхня участь у світських справах. Рішення щодо цієї проблеми було ухвалено синодом 16 лютого 1115 року за часів патріарха Іоанна IX Агапета (1111–1134). Цим рішенням священнослужителям і ченцям було заборонено виступати як адвокати як у цивільних, так і в церковних судах, за винятком випадків, коли це було пов'язано з церковною справою і коли їм було надано патріарший дозвіл [15, с. 163–165, 170–174].

Більшою була кількість актів, що стосувалися адміністративних питань Церкви. Під час другого терміну правління патріарха Миколи I (912–925) був виданий акт, який вимагав, щоб копії патріаршких документів, які зберігалися в архівах, надавалися безкоштовно тим, хто їх просить. Патріарх Сисиній II (996–998) видав *томос*, який стосувався доходів єпископів. Акт містить низку заборон, щоб праця єпископа не перетворювалася на джерело фінансового обміну та заробляння грошей: збір так званого «канонікону» або будь-якого іншого внеску для призначення настоятелів або для інвестиції духовенства в епархії. Сума «канонікону» (обов'язкова пожертва місцевому єпископу) була предметом рішення Синоду від 15 листопада 1101 р. за часів патріарха Миколи III (1084–1111). *Томос* патріарха Олексія I Студита (1025–1043) передбачав покарання і застосування анафем до бунтівників і змовників проти імператорської влади. Другий його акт встановив певні обмеження щодо пожертвувань монастирям і ввів заборону на те, щоб чоловічий монастир належав жінці, і навпаки. Третій *томос* регулював питання, пов'язані з управлінням церковним майном і відновленням і підтриманням церковної дисципліни через суворе дотримання святих канонів. Акти, видані за патріарха Іоанна VIII Ксіфіліна (1066–1075), стосуються дотримання канонів щодо відбору кандидатів на єпископства і загалом щодо процедури єпископських виборів і рукоположень. Зокрема, вони

дозволяли вибори та висвячення єпископів у столиці, а не в митрополічному престолі, оскільки інакше існувала б затримка із заповненням вакантного єпископства. Конфлікт породжувала діяльність митрополитів, кафедри яких були суміжні з Константинополем або які тимчасово перебували в столиці. Вони часто висвячували для своїх єпархій священнослужителів, які належали до патріархагу, переступаючи тим самим межі своєї територіальної та персональної юрисдикції. Межі літургійно-сакраментальної та адміністративної юрисдикції ієрархів і наслідки за порушення цих меж були визначені за часів патріарха Михаїла III (1170–1178) в 1170 році [15, с. 165–168].

Патріарші «ставропігі», тобто монастирі, безпосередньо підпорядковані патріарху, були серйозною сферою безперервного конфлікту між патріархатом і митрополитами та єпископами єпархій. Крім патріаршних монастирів, існували також ті, які носили титул «василіки» (царські): вони мали привілейований статус і користувалися захистом імператора чи іншого незалежного владики. У цих випадках права місцевого ієрарха не були обмежені. Синод 1233 року за часів патріарха Германа II (1222–1240) постановив, що не може бути жодного монастиря, який не перебував би під владою якогось єпископа. Стосунки між церквою та державою могли залежати від особистого спілкування між імператором і патріархом. Імператори з династії Комнінів видали багато законів, що стосувалися церковних питань: більшість цих законів надійшли від Олексія I (1081–1118) та Мануїла I (1143–1180). Законодавча діяльність їхніх наступників, особливо Палеологів, була значно обмеженою щодо цих питань [13, с. 60–66; 15, с. 174–176]. З 1380 року від часів патріарха Ніла (1380–1388) збереглося синодальне рішення, в якому в дев'яти розділах визначені привілейовані права імператора щодо питань церковного управління.

Протягом середнього візантійського періоду з'явилося нове джерело права – «канонічна відповідь» («responsa prudentium») на звернення осіб, які мали спеціальні знання з права через їхнє офіційне становище чи через їхні правові знання. «Відповіді» намагалися інтерпретувати багатство матеріалу, що постійно накопичувався, і адаптувати його до соціальних умов, що постійно змінювалися. Якщо запитання надходили від когось ієрархічно нижчого за того, хто висловлює «думку» (наприклад, запитання від єпископа до митрополита чи від митрополита до патріарха), тоді відповідь мала абсолютно обов'язкову силу. У випадку звернення рівного за рангом, «відповіді» мали характер поради чи пропозиції. Єдині «канонічні відповіді», які збереглися від Східної Церкви до 1081 року, це «відповіді» патріарха Фотія (перший термін 858–867 роки, другий термін 877–886 роки). «Відповіді» Фотія охоплюють дуже широкий спектр церковних проблем: канонічні умови відправлення таїнств (хрещення, рукоположення і інші) і прийняття Пресвятої Євхаристії, питання подружжя та питання неправильної поведінки у сфері статевої моралі [15, с. 168–169].

На відміну від «відповідей», спрямованих на вирішення конкретних практичних потреб, канонічні трактати з тем церковного права мають більш теоретичний характер. В усьому церковному праві Сходу, виділяються три імені: Іоанн Зонара, Алексіос Арістенос і Теодор Бальсамон (Феодор Вальсамон). Усі троє цих канонічних юристів жили переважно в XII столітті. Перші двоє були майже ровесниками. За віком Зонара більш ранній, але Арістенос почав свою літературну діяльність раніше за нього.

Іоанн Зонара, життя якого почалося в кінці XI століття і закінчилося після середини XII-го, займав високі посади в ієрархії уряду. Як «великий дроунгарій гвардії», він був командиром імператорської охорони та головою одного з найвищих судів, суду на іподромі. Як протосекрет, він був головою імперського секретаріату. Наприкінці життя він став монахом у монастирі Св. Глікерії на острові Про-

понтіда (неподалік Константинополя) і присвятив себе літературній діяльності, яка не обмежувалася виключно юридичними творами, а включала історичні (охоплювали політичну історію імперії до 1118 року) і богословські праці. З плодів літературної діяльності Зонари особливий інтерес для правової науки становить його велика герменевтична праця про святі канони, тобто канони апостолів, синодів (вселенських і помісних) і отців. Вона є аналітичною, з широким посиленням на інші церковні джерела (як юридичні, так і неправові). Безперечно, що Зонара мав юридичну освіту, про це свідчить методологія, якої він дотримувався. Церковні джерела мали перевагу над світськими джерелами в його роботі: зазвичай він використовував терміни «цивільне право» або «цивільні закони» нечітко, а його цитати лише зрідка були дослівними. Праця Зонари включала короткі юридичні трактати на додаток до коментарів до канонів і мала вирішальний вплив на наступних тлумачів канонів, особливо Теодора Бальсамона, і на традицію східного канонічного права в цілому. Іноді Бальсамон приймав і повторював схолії Зонари, навіть довгі уривки з них, які він розширював своїми коментарями більш спеціалізованого правового характеру або матеріалами з новіших джерел [10, с. 601–620; 15, с. 176–178].

Алексіос Арістенос зробив помітну кар'єру в Церкві. Отримавши сан диякона, він піднявся у Великій Церкві (Святої Софії) до почесних санів ієромнонаха, номофілакса, протекдикоса, орфанотрофа і, нарешті, до мегас ойконома. Він, мабуть, помер після 1166 року, тому що є запис про його присутність на синоді того року. Його популярність здобута завдяки схоліям канонів, створення яких було розпочато на прохання імператора Іоанна Комніна (1118–1143). Тлумачення Арістена є найдавнішими, оскільки він написав свою герменевтичну працю раніше за Зонару, і, найкоротшими у порівнянні з творами Зонари та Бальсамона. В якості основи для своєї роботи Арістен використовував тексти канонів не в їх повному вигляді (як це міститься в «Синтагмі канонів»), а скоріше в скороченій версії «Синопису канонів». В рукописах його схолії ніколи не зустрічаються разом із схоліями Зонари та Бальсамона [15, с. 178–180].

Теодор Бальсамон (1140–1198), якого називають грецьким Граціаном, був найважливішим каноністом Константинополя в XII столітті. Він народився наприкінці десятиліття 1130–1140 років і помер десь після 1195 року. На відміну від Граціана, який, ймовірно, ніколи не займав важливої церковної посади, Теодор Бальсамон досить рано вступив до лав духовенства і був високопоставленим членом правлячої еліти в Константинополі. Був висвячений на диякона собору Святої Софії. Згодом він обійняв посади номофілакса і хартофілакса, а також протоса Влахернської церкви. Номофілакс («охоронець закону») – престижна посада при імператорському дворі. На початку правління Ісаака II Ангела (1185–1195), який виявляв велику повагу до вченої освіти та здібностей Бальсамона, – останній посів патріарший престол Антіохії, однак він не зміг бути встановленим на своїй кафедрі через її окупацію латинянами. Останні роки життя провів у монастирі на околиці Константинополя. Бальсамон був керівником юридичної школи і отримав сенаторський ранг.

У 1170-х роках імператор Мануїл I Комнін (1143–1180) і константинопольський патріарх Михаїл III Анхіал (1170–1178) доручили йому переглянути «Номоканон в XIV титулах». Бальсамон виконав це завдання, а також написав коментар до «Номоканону». Він продовжував працювати над своїм коментарем до «Номоканону» протягом тривалого часу, можливо, поки не помер. Бальсамон врахував пізніше імперське та церковне законодавство. Остання новела, про яку він згадував, була випущена імператором Ісааком II Ангелом (1185–1195) після квітня 1193 р. [13, с. 153–157; 15, с. 180–185].

Ця робота забезпечила Бальсамону репутацію та позицію в грецькій православній канонічній традиції, подібну до Граціана в західному канонічному праві. Але на цьому схожість закінчується. Імператор доручив Бальсамону переглянути канонічне право. Граціан добре працював за межами кіл світської та церковної влади. Бальсамон переглянув попередню роботу, яка була авторитетною книгою канонічного права, яка відрізнялася від будь-якої попередньої колекції. Бальсамон продовжив візантійську традицію поєднання світського права з канонічним. Він порівняв усі імператорські закони в «Номоканоні» з тими, що містяться в «Басиліці» (збірці імператорських законів кінця IX або початку X століття). Ті світські закони в «Номоканоні», яких не було в «Басиліці», вважалися скасованими. Щодо церковних канонів у збірнику, Бальсамон пояснив їхнє місце в канонічній традиції, коли обговорював їх у своєму коментарі. Він зазначив ті, які були скасовані або відхилені наступним законодавством. Граціан користувався римським правом, але взяв майже всі свої тексти з ранніх канонічних збірників. Саме римське право було «канонізовано». Порівняння еклезиології Граціана та Бальсамона показує, що Граціан описав церкву з центром у Римі, яка мала юрисдикційну незалежність від світських правителів. Хоча він не наголошував на папській владі в тій самій мірі, як у канонічних збірниках XI століття, Граціан включив в свій «Декрет» усі основні папські декретали від Псевдо-Ісидора, а також справжні папські декрети, які встановлювали верховенство папської юрисдикції [2, с. 18–21; 13, с. 114–152]. На відміну від цього, церква Бальсамона не була незалежною. Бальсамон наполягав на тому, що імператор повинен здійснювати владу в царині

церковного права і правосуддя з обережністю і лише у виняткових випадках. Він не надавав імператору повноважень у догматичних питаннях. Однак Бальсамон не мав жодних сумнівів відносно того, що імператор мав повноваження встановлювати, відхиляти та скасовувати канонічні норми [11, с. 61–89; 12, с. 233–248; 13, с. 158–186].

Висновки. Після Юстиніанового правничого ренесансу імператори більше не брали на себе ініціативу нових кодифікацій чи офіційних збірників і лише законодавчо запроваджували окремі новели, відповідаючи на потреби моменту. Зі свого боку, Церква після інтенсивної синодальної та канонічної діяльності часів патріарха Фотія лише у виняткових випадках об'єднувала своїх єпископів на соборах і довірила турботу про тлумачення, адаптацію та доповнення канонічного корпусу патріарху і його «постійному синоду», який перетворився на стабільну правничу і судову асамблею. У XII столітті, коли Захід переживав відновлення римського права, збираючи юридичну спадщину, заповідану імператором Юстиніаном, церковне право *Pars Orientis* «кинуло останній вогонь», який прийняв форму канонічної екзегези. Троє великих юристів, Іоанн Зонара, Алексіос Арістенос і Теодор Бальсамон, розробили систематичний коментар до канонів Східної Православної Церкви. Бальсамон, останній і найвідоміший з трьох, написав на прохання імператора Мануїла I Комніна (1143–1180) коментар до «Номоканону 14 титулів», який насправді охоплював всі існуючі церковні тексти. Значення Бальсамона було центральним у візантійській канонічній традиції. Як у пізньовізантійській, так і в поствізантійській періоди каноністи цитували та використовували уривки з його коментарів. Він також вплинув на слов'янську канонічну літературу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Санжаров В.А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2022/1/1.pdf> (дата звернення: 26.09.2022).
2. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. URL: http://pju.nuoua.od.ua/v6_2021/4.pdf (дата звернення: 26.09.2022).
3. Санжаров В.А., Павлюк О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31.
4. Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б. Сорочана, Л.В. Войтовича. Львів: Априорі, 2011. 880 с.
5. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса: Юридична література, 2000. 260 с.
6. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права: теоретичні та історико-правові аспекти. Одеса: Балтська районна друкарня, 1997. 287 с.
7. Харитонova Т.Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій пол. VI ст. н.е. (Систематизація Юстиніана): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2003. 16 с.
8. Форманюк В.І. Формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV–VI ст.ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2001. 24 с.
9. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса. 2005. 20 с.
10. Pieler P.E. Johannes Zonaras als Kanonist. *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society*. Athen, 1991. P. 601–620.
11. Gallagher C. Gratian and Theodore Balsamon: two Twelfth-Century Canonistic Methods Compared. *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society*. Athen, 1991. P. 61–89.
12. Fürst C.G. Balsamon, il Graziano del diritto canonico bizantino? *La cultura giuridico-canonica medioevale: premesse per un dialogo ecumenico* / a cura E. De León, N. Álvarez de las Asturias. Milano: Giuffrè, 2003. P. 233–248.
13. Gallagher C. *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium: a Comparative Study*. Routledge, 2019. 294 p.
14. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. 618 p.
15. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2012. 376 p.